

ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΗΓΗ ΤΗΣ «ΕΡΩΦΙΛΗΣ» ΤΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ, Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ «IL RE TORRISMONDO» ΤΟΥ TASSO

Τὸ ζήτημα τῶν ἰταλικῶν πηγῶν τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτση τὸ διαφώτισε πρῶτος ὁ Conrad Bursian σὲ μιὰ μεθοδικῆ ὄσο καὶ ἀποκαλυπτικῆ ἐργασία του, δημοσιευμένη πρὶν ἀπὸ ἐνενήντα ὀλόκληρα χρόνια¹. Στὴν ἐργασία του αὐτῆ, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες, μὰ καὶ ἀξιολογώτερες μελέτες ποὺ ἔχομε γιὰ τὸ «Κρητικὸ Θέατρο», ὁ Γερμανὸς φιλόλογος ὑποστήριξε πῶς τὸ ἀναμφισβήτητο καὶ μοναδικὸ πρότυπο τῆς φημισμένης κρητικῆς τραγωδίας εἶναι ἡ τραγωδία «Orbecche» τοῦ Giovanni - Battista Giraldi (1504 - 1573), ποὺ πρωτοτυπώθηκε τὸ 1547, καὶ πῶς μονάχα στὰ χορικά τῆς «Ἐρωφίλης» παρατηρεῖται κάποια ἐπίδραση ἀπὸ τὴν «Ἀντιγόνη» τοῦ Σοφοκλῆ. Ὅσο γιὰ τὰ τέσσαρα ἰντερμέδιά της, δὲ δυσκολεύτηκε νὰ διαπιστώσῃ πῶς ἀποτελοῦν δραματοποίηση τοῦ γνωστοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Rinaldo καὶ τῆς Armida ἀπὸ τὸ ἔπος «Gerusalemme Liberata» τοῦ Torquato Tasso.

Ὅτι ἡ «Orbecche» ὑπῆρξε τὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», αὐτὸ τὸ δέχτηκαν ὁμόφωνα ὄλοι οἱ κατοπινοὶ ἐρευνητὲς² — καὶ ἀληθινὰ δὲ φαίνεται πῶς μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς, παρ' ὅλες τὶς διαφορὰς τοῦ κρητικοῦ δράματος σὲ ἀρκετὰ σημεῖα³. Ὅτι ὅμως δὲν ὑπῆρξε

¹) Conrad Bursian, Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Kreta. Ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italiänischen Litteratur, «Abhandlungen der Philologisch - Historischen Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften», Band V, No VII, Leipzig, 1870, σ. 549 - 635.

²) Ἀναφέρω ἐδῶ τοὺς κυριώτερους: Κ. Ν. Σάθα, Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων, ἐν Βενετίᾳ, 1879, σ. 55' - 57'. — E. Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire, τόμ. II, Paris, 1881, introduction, σ. XCV. — Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμος τρίτος, ἐν Ἀθήναις, 1900, σ. 171 - 173. — Ἐρωφίλη, μεσαιωνικὴ τραγωδία. Πρόλογος Ν. Α. Βέη, Ἀθήνα, ἐκδόση «Στοχαστῆ», 1926, σ. ι' - ιβ'. — Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη (1600) ἐκδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Στεφ. Εἰανθοῦ δ' Ἰβάνου, Athen, 1928 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, Nr. 9), σ. κ' - κα'. — Linos Politis, Le théâtre de la Renaissance en Crète, στὸν τόμο Le Théâtre Néogrec. Histoire abrégée du Théâtre Néogrec, traduite du grec par Jean Gaitanos, Athènes, 1957, σ. XIX - XX.

³) Τὶς διαφορὰς αὐτές, ποὺ δείχνουν ἀκριβῶς τὸ βαθμὸ τῆς προσπάθειας τοῦ Χορτάτση νὰ ξεπεράσῃ τὸ πρότυπό του, τὶς ἔδειξε πρόσφατα, ἀλληλοσυγκρίνοντας,

τὸ μοναδικὸ πρότυπό της, αὐτὸ τὸ ὑποστήριξε ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας στὰ προλεγόμενα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» του, ἔπου ὑπόδειξε καὶ ἄλλα ἔργα, ἑλληνικὰ καὶ ἰταλικά, ὡς πηγές τῆς «Ἐρωφίλης»⁴. Καὶ πραγματικά, ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς τοῦ Σάθα θ' ἀποδειχτῆ σήμερα σωστὸς ἀπ' ὅσα θὰ δοῦμε παρακάτω. Ἀδιάφορο ἂν ὁ Σάθας, ὅταν τὸν διατύπωνε, δὲν ἐχρησιμοποίησε παραδείγματα ποὺ νὰ τὸν στηρίζουν: Γιατὶ βέβαια οὔτε ἡ τραγωδία «Fedra» τοῦ ἰταλόγλωσσου Κρητικοῦ ποιητῆ Φραγκίσκου Bozza (Βενετία, 1578), οὔτε ἡ παλαιότερη ἰταλικὴ τραγωδία «Filostrato e Pamphile» τοῦ Antonio Camelli (Βενετία, 1508) φαίνεται πὺς στάθηκαν πρότυπα τῆς «Ἐρωφίλης», ὅσο μπορούμε τοῦλάχιστο νὰ κρίνωμε ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ ὁ Σάθας παραθέτει καὶ παραλληλίζει μὲ ἀντίστοιχα τῆς «Ἐρωφίλης», ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἡ πολὺ λίγο μοιάζουν μὲ τὰ τελευταῖα ἡ ἀποτελοῦν κοινὸς τόπος τῶν ἰταλικῶν τραγωδιῶν⁵. Ἄν λοιπὸν ἐξαιρέσωμε τὰ ἑντερμέδια τῆς «Ἐρωφίλης», ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία προέρχονται ἀπὸ τὴν «Gerusalemme Liberata» τοῦ Tasso, γιὰ τὸ κύριο σῶμα τῆς τραγωδίας καμμιά ἄλλη ἰταλικὴ πηγὴ δὲ μπορούσε μέχρι σήμερα νὰ θεωρηθῆ βásiμα γιὰ πρότυπό της, ἔστω καὶ σὲ περιωρισμένη ἔκταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ της πρότυπο, τὴν «Orbecche» τοῦ Giral di⁶.

πράξη μὲ πρᾶξη, τίς δύο τραγωδίαι, ὁ Alexandre Embiricos, Critique comparée d'Érophile et d'Orbecche, «L' Hellénisme Contemporain», 2ème série, τόμ. X (1956), σ. 330 - 360.

⁴ Κ. Ν. Σάθα, Κρητικὸν Θεᾶτρον, σ. 57' - πς'.

⁵ Πολὺ σωστὰ ἔχει γράψει ὁ Ν. Α. Βέης, Ἐρωφίλη, σ. 16' πὺς οἱ ἔρευνας καὶ οἱ εἰκασίες αὐτῆς τοῦ Σάθα «πρέπει νὰ ὑποβληθῶσιν ἐν πολλοῖς εἰς ἔλεγχον αὐστηρόν». Ὁ Στ. Ξανθοῦδίδης, Ἐρωφίλη, σ. κα' - κβ' ἀναφέρει τίς εἰκασίες αὐτῆς, χωρὶς οὔτε νὰ τίς υἱοθετῆ, οὔτε νὰ τίς ἀπορρίπτῃ, ἐνῶ ὁ Karl Dieterich, Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur, Leipzig, 1909, σ. 82 - 83 δέχεται γιὰ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Orbecche» τοῦ Giral di, καὶ τὴν τραγωδίαν τοῦ Camelli τὸ Ἰνιο κί' ὁ Ἡλ. Π. Βουτιερίδης, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000 - 1930), Ἀθήνα, 1933, σ. 215. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὺς καμμιά ἀπὸ τίς εἰκασίες τοῦ Σάθα δὲν ἀντέχει σὲ σοβαρὸ ἔλεγχον.

⁶ Ὅσο γιὰ τὰ χορικά τῆς «Ἐρωφίλης», οἱ νεώτερες ἔρευνας τοῦ Στ. Δεῖ νάκη, Αἱ πηγαι τῆς Ἐρωφίλης, «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. Α' (1912), σ. 435 - 437 ἔδειξαν πὺς δὲν ἔχουν μεγάλες ὁμοιότητες οὔτε μὲ τὰ χορικά τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπως πίστεψε ὁ Bursian, οὔτε μὲ τὴ «Sofonisba» τοῦ G. Trissino ἢ τὰ «Κυνηγετικά» τοῦ Ὀππιανού, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Σάθας (δ. π., σ. 57' - σα'), ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερες μὲ τίς τραγωδίαι τοῦ Ξενέκα. Ὁ Δεινάκης θεωρεῖ πιθανὸ πὺς τὰ ἄμεσα πρότυπά τους θὰ ἦταν νεώτερες τραγωδίαι Ἰταλῶν μιμῆ τῶν τοῦ Ξενέκα, ποὺ τοῦ ἦταν ὁμως ἀπρόσιτες. Γενικὰ δὲν ἀποκλείει κί' αὐτὸς τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων δευτερευουσῶν πηγῶν τῆς «Ἐρωφίλης», ἀλλὰ καὶ δὲ μπόρεσε νὰ ὑποδείξῃ μὲ βεβαιότητα καμμιά ἀπ' αὐτῆς.

Στὸ μικρὸ αὐτὸ μελέτημα, χωρὶς ν' ἀμφισβητήσωμε τὸ κύριο αὐτὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», θὰ ὑποδείξωμε γιὰ πρώτη φορά μιὰν ἄλλη δευτερεύουσα, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητη πηγὴ ἑνὸς ἀπὸ τὰ δυνατώτερα κομμάτια τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

Ἡ δεύτερη σκηνὴ τῆς Β' πράξης τῆς «Ἐρωφίλης» (στίχ. 23 - 184) εἶναι διάλογος τῆς Ἐρωφίλης μὲ τὴ Νένα της. Ἡ τραγικὴ βασιλοπούλα, ποὺ ἔχει μάθει πὼς ὁ πατέρας της ἀποφάσισε νὰ τὴν παντρεύῃ καὶ ποὺ φοβᾶται μήπως ἀποκαλυφθῇ ὁ μυστικὸς της γάμος μὲ τὸν Πανἄρετο, ἐκμυστηρεύεται τοὺς φόβους καὶ τὶς ἀνησυχίες της στὴ Νένα κι' αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ τὴ συμβουλεύσῃ καὶ νὰ τῆς ἐμπνεύσῃ θάρρος. Φόβοι παράξενοι, λέει στὴ Νένα της, τὴ βασανίζουν, φρικαλέοι ἐφιάλτες τὴν ἀπειλοῦν μέρα καὶ νύχτα (στ. 111 - 136). Ὑστερα, εἶδε τὴν περασμένη νύχτα ἕνα κακὸ ὄνειρο: ἕνας «λούπης» πεινασμένος χύμηξε σ' ἕνα ζευγάρι εὐτυχισμένων περιστεριῶν, ἄρπαξε καὶ κατασπάραξε τὸ ἕνα καὶ τότε τὸ ἄλλο, μὴ βαστώντας τὸ χωρισμό, τρύπησε μόνο του τὴν καρδιά του καὶ βρῆκε κι' αὐτὸ τὸ θάνατο· ἡ Ἐρωφίλη ἔχει τὸ προαίσθημα πὼς ὁ πατέρας της θὰ εἶναι ὁ λούπης κι' αὐτὴ μὲ τὸν ἀγαπημένο της τὰ περιστέρια ποὺ θὰ σκοτωθοῦν (στ. 143 - 162).

Κατὰ τὴ διαπίστωση τοῦ Bursian, ἡ δεύτερη σκηνὴ αὐτῆ, μαζί μὲ τὴν πρώτη (ἕνα μονόλογο τοῦ Βασιλιᾶ, στ. 1 - 22), ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν πρώτη σκηνὴ τῆς Β' πράξης τῆς «Orbecche», τὸ μοτίβο ὅμως τοῦ ὄνειρου δὲν ἀπαντᾷ στὴ σκηνὴ αὐτῆ στὴν «Orbecche», ἀλλὰ παρακάτω, στὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Ε' πράξης¹. Ἐνῶ ὅμως τὸ ὄνειρο γιὰ τὰ περιστέρια τὸ ἔχει δανειστῆ ὁ Χορτάτσης ἀπὸ τὴν «Orbecche», ἀντίθετα τὴν ἐκμυστήρευση τῆς ἐφιαλτικῆς ἀγωνίας τῆς βασιλοπούλας, ποὺ προηγεῖται τοῦ ὄνειρου της, δὲν τὴ βρίσκομε πουθενὰ στὴν «Orbecche», οὔτε στὴν πρώτη σκηνὴ τῆς Β' πράξης, ποὺ εἶναι ἡ ἀντίστοιχη, μὰ οὔτε καὶ στὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Ε' πράξης, ὅπου ἀπαντᾷ τὸ ὄνειρο. Αὐτὸ τὸ διαπιστώσαμε κι' ἀπὸ ἄμεση ἐξέταση τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου². Παραθέτομε τὸ μὴ δανεισμένο ἀπὸ τὸ Giraldi ἀπόσπασμα αὐτὸ τῆς «Ἐρωφίλης» (στ. 111 - 136), κατὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἐανθουδίδου³.

¹) C. Bursian, δ. π., σ. 596 - 597· πρβλ. καὶ σ. 612 - 614.

²) Orbecche, tragedia di M. Giovanbattista Giraldi Cinthio da Ferrara, con privilegio di N. S. Papa Paolo III e dell' illustrissima Signoria di Vinegia, M. D. XLIII, φ. 11 - 14 (= atto secondo, scena 1) καὶ φ. 49 - 54 (= atto quinto, scena 11). Τὸ φίλο κ. Λίνο Πολίτη, ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στείλῃ φωτογραφίες τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς, εὐχαριστῶ κι' ἀπ' ἐδῶ θερμά.

³) Στ. Ἐανθουδίδου, Ἐρωφίλη, σ. 45 - 46. (Μερικῶν μόνο λέξεων συγ-

ΕΡΩΦΙΑΗ

- Φοβοῦμ' ἄσκιές, τρέμω ὄνειρα, δειλιῶ σημάδια πλήσια,
 χίλιες φοβέρες τ' Ὀθρανῶ με τυραννοῦσιν ἴσια
 χίλια παρατηρήματα παλιὰ καὶ νιὰ στὸν Ὀδῆ
 με βασανίζου, κι' ἄμετρα πάθη μοῦ δίδου δμάδι,
 115 τοῦ ριζικοῦ ἀπονέματα χίλια με φοβερίζου
 καὶ δάκρυα κι' ἀναστεναγμούς τὸ σιῆθος μου γεμίζου,
 κι' ἄγρια τῆ νύκτα με ξυπνοῦ χίλιες θωοιές, καὶ τούτη
 τῆ βαρεμένη μου καρδιὰ σκίζου καὶ σφάζου μοῦ τη,
 πῶς παίρνοντας τὸ ταίρι μου μέσ' ἀπὸ τὴν ἀγκάλη
 120 τούτη, συχνιὰ μοῦ φαίνεται, καὶ μ' ἀπονιὰ μεγάλη
 τὸ ρίχνουσι τῶ λιονταριῶ, πῶς <'ς>¹⁰ μιὰ σκοτεινιασμένη
 σιγάτα θωρῶ κ' εὐρίσκουμου δίχως του¹¹ σφαλισμένη
 σὲ δέντρο, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια με τριγυρίζου
 θεριά, καὶ πῶς με τρώτине τάχα με φοβερίζου
 125 κι' ὄρες θωρῶ πῶς δρώνουσιν αἵματα με μεγάλη
 τρομάρα τοῦτα τὰ τειχιὰ σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη,
 καὶ λαντουροῦ καὶ γραίνου με, κι' ἀναμουρδώνουσι με,
 κ' οἱ κορασιίδες φεύγουσι ζιμιὸ κι' ἀφήνουσι με
 κι' ὄρες ἀπὸ τὰ μνήματα, ποῦ κείνουνται θαυμένον
 130 τῶ χῶρας μας οἱ βασιλοῖ, μοῦ φαίνεται καὶ βγαίνει
 μιὰ κάποια ἄσκιὰ, κι' ὅσο μπορεῖ με μάνητα μεγάλη
 σὲ σπήλιο σκοτεινότητα με σέρονει νὰ με βάλῃ
 κι' ὄρες πῶς εἶμαι μοναχὴ μέσα ἔς καράβι, Νένα,
 μοῦ φαίνεται, καὶ διώχνου με κύματα θυμωμένα
 135 κι' ὄντε λογιάζω καὶ θαροῶ πῶς θέλω νὰ βουλήρω
 καὶ στὰ χαράκια πῶς κτυπῶ, ξυπνῶ με φόβο πλήσιο.

Ἄπο ποῦ λοιπὸν ἔχει πάρει ὁ Χορτάσης τὸ ὠραῖο αὐτὸ ἀπόσπασμα, ποῦ λείπει ἀπὸ τὸ βασικὸ πρότυπό του; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ πιστεύω πῶς μπορούμε ν' ἀπαντήσωμε με ἀπόλυτη βεβαιότητα: τὸ ἔχει πάρει ἀπὸ τὴν τραγωδίαν «Il Re Torrismondo» τοῦ Tasso (ἡ πρώτη τῆς ἐκδοσῆς ἔγινε τὸ 1587), ποῦ εἶναι τὸ βέβαιον πρότυπο μιᾶς ἄλλης

χρονίσασμε τὴν ὀρθογραφίαν.

¹⁰) Προσθέσαμε τὸ <'ς> κατὰ τὴ σωστὴ διόρθωση τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου, Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς κρητικὰ κείμενα, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1954), σ. 249· πρβλ. καὶ Α. Πολίτη, Παρατηρήσεις σὲ κρητικὰ κείμενα, αὐτόθι, τόμ. ΙΒ' (1958), σ. 318 - 319.

¹¹) Προτιμήσαμε τὸ δίχως του, κατὰ τὴν ἐκδοσῆς Κιγάλα, ἀπὸ τὸ σήμερο τῆς ἐκδοσῆς Γραβενίγου, ἀκολουθώντας τὸ Α. Πολίτη, ὁ. π., σ. 319.

κρητικῆς τραγωδίας, μεταγενέστερης τῆς «Ἐρωφίλης», τῆς τραγωδίας «Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος» (μοναδικὴ ἐκδοσὴ: Βενετία 1647) τοῦ Ρεθύμιου ποιητῆ Ἰωάννη Ἀντρέα Τρωΐλου¹². Ἡ ὑπόθεσις τοῦ «Torrismondo» καὶ τοῦ «Ροδολίνου» εἶναι βέβαια ἐντελῶς διαφοροτικὴ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσις τῆς «Ἐρωφίλης»¹³. Ἡ πρώτη δὲ μὴ σκηνὴ τῆς Α' πράξεως τοῦ «Torrismondo» (στ. 1 - 202) εἶναι καὶ αὐτὴ διάλογος τῆς ἡρωίδας τοῦ δράματος, τῆς βασιλοπούλας Alvida, πού στὸ «Ροδολίνο» ἔχει τὸ ὄνομα Ἀρετοῦσα, μὲ τὴν παρὰ μάννα τῆς Nutrice, πού ὁ Τρωΐλος τὴν ὀνομάζει: Σωφρόνια. Ὅπως ἡ Ἐρωφίλη στὴν παραπάνω ἀνάλογη σκηνή, ἔτσι καὶ ἡ Alvida βασανίζεται ἀπὸ κακὰ προαισθήματα καὶ ἐφιαλτικὰ ὁράματα, πού τὰ ἐκμυστηρεῦεται στὴν ἀφωσιωμένη τῆς παρὰ μάννα. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τῆς λέει λοιπὸν καὶ τὰ παρακάτω (στ. 25 - 50)¹⁴:

25	<i>Temo ombre e sogni,</i>	111
		<i>ed antichi prodigi, e novi mostri,</i>	} 112 - 115
		<i>promesse antiche e nove, anzi minacce</i>	
		<i>di fortuna, de 'l ciel, de 'l fatto avverso,</i>	
		<i>di stelle congiurate: e temo, ah! lassa!</i>	
30		<i>Un non so che d' infausto o pur d' orrendo</i>	116 (;)
		<i>ch' a me confonde un mio pensier dolente,</i>	} 117 - 118
		<i>lo qual mi sveglia e mi perturba e m'ange</i>	
		<i>la notte e 'l giorno. Ohimè, giammai non chiudo</i>	
		<i>queste luci già stanche in breve sonno,</i>	
35		<i>ch' a me forme d' orrore e di spavento</i>	119 - 120
		<i>il sogno non presenti. Ed or mi sembra</i>	} 121 - 122
		<i>che da 'l fianco mi sia rapito a forza</i>	
		<i>il caro sposo: e senza lui solinga</i>	
		<i>gir per via lunga e tenebrosa errando;</i>	

¹²) Βλ. Μ. Μανουσσάκας, *La littérature crétoise à l'époque vénitienne*, «L' Hellénisme Contemporain», τόμ. IX (1955), σ. 110, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ «Βασιλέως Ροδολίνου» ἐτομαζῶ μὲ ἀφετηρία τὰ κατὰλοιπα τοῦ Στεφ. Εὐαγγελίου. Βλ. καὶ περίληψη ἀνακοίνωσής μου στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία (συνεδρία τῆς 10 Δεκεμβρίου 1955) στὴν «Ἀθηνᾶ», τόμ. 59 (1955), σ. 343 - 344.

¹³) Βλ. Μ. Ἰ. Μανουσσάκας, *Σημείωμα γιὰ τὸ «Βασιλέα Ροδολίνο»*, στὴν «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», τόμ. 12 (1953), σ. 70.

¹⁴) *Biblioteca di Scrittori Italiani. Opere minori in versi di Torquato Tasso. Edizione critica a cura di Angelo Solerti — Volume terzo: Teatro, Bologna, 1895, σ. 201 - 205.* Δεξιά τοῦ κεμένου σημειώνομε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀντίστοιχων στίχων ἀπὸ τὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Β' πράξεως τῆς «Ἐρωφίλης».

- 40 *or le mura stillar, sudare i marmi* } 125 - 126
miro, o credo mirar, di negro sangue ;
or da le tombe antiche, ove sepolte 129
l' alte regine fur di questo regno, 130
uscir gran simulacro e gran ribombo 131
- 45 *quasi d' un gran gigante, il qual rivolga*
incontra il cielo¹⁶ Olimpo e Pelio ed Ossa,
e mi scacci da 'l letto, e mi dimostri,
per ch' io vi fugga da sanguigna sferza,
un' orrida spelunca, e dietro il varco } 132
- 50 *poscia mi chiuda*¹⁶ }

¹⁶ Αν ἐπιχειρήσωμε μιὰ σύγκριση, θὰ γίνη φανερό πῶς τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ Tasso στάθηκε τὸ ἀναμφισβήτητο πρότυπο στὸν ποιητῆ

¹⁶) Ἡ ἀκόλουθη μετάφραση, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν παραμικρὴ λογοτεχνικὴ ἀξίωσι, ἐπιδιώκει ἀπλῶς νὰ δώσῃ μιὰν ἰδέα τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου, στὴ γνήσια μετρικὴ του μορφῇ, γιὰ τὸν ἀναγνώστη πού θὰ δυσκολεύεται στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα τοῦ 16ου αἰῶνα :

- 25 "Ἰσκιους καὶ ὄνειρα φοβοῦμαι 111
παλιὰ σημάδια καὶ καινούργια σκιάχτρα,
ὑπόχρως παλιῆς καὶ νέης, φοβέρες } 112 - 115
τῆς τύχης, τοῦ οὐρανοῦ, τῆς μαύρης μοίρας.
τῶν ἀστρῶν τῶν ἐπίβουλων — καὶ τρέμο !
- 30 *Κάτι — δὲν ξέρω τί — τὸ φορικαλέο*
τὸν θλιβερὸ συγχίζει λογισμό μου, 116 (;)
πού με ταράζει, με ξυπνᾷ, με πνίγει
νύχια καὶ μέρα. Ὅϊμέ, μόλις σφαλίσω } 117 - 118
τὰ κουρασμένα μάτια μου στὸν ὕπνο,
- 35 *καὶ νά, μορφῆς τρομαχτικῆς μπροστά μου*
μοῦ φέρονε τ' ὄνειρο. Καὶ τότε βλέπω } 119 - 120
πῶς ἀπ' ἐὶ πλάι τὸ τσίρι μου μὲ βία
μοῦ ἀρπάξανε καὶ δίχως του μονάχη } 121 - 122
σὲ στράτα σκοτεινὴ πῶς παραδέρονω'
- 40 *πότε τοὺς τοίχους βλέπω νὰ σταιάζουν.* } 125 - 126
τὰ μάργαμα νὰ ἰδρῶνονον αἶμα μαῦρο
κα' πότε ἀπ' τὰ μνημούρια, ὅπου θαμμένες 129
εἶναι οἱ βασίλισσες αὐτῆς τῆς χώρας, 130
νὰ βγαίνῃ μέγα φάντασμα καὶ βόγγος 131
- 45 *σὰν κάποιον γίγαντα, πού στροβιλίζει*
"Ὀλυμπο, Πήλιο κι' Ὅσσα στὸν ἄερα,
κι' ἀπ' τὸ κρεββάτι μὲ πενᾷ, μοῦ δείχνει,
γιὰ νὰ ξεφύγω ἀπ' τὴ βροχὴ τοῦ αἱμάτου,
μιὰ φορικαλέα σπηλιά, κι' ὕστερα πίσω } 132
- 50 *τὴν πόρτα μοῦ σφαλνᾷ...*

της «Ερωφίλης» για τους στίχους του που παραθέσαμε πιο πάνω. Τόσο στο Ιταλικό, όσο και στο ελληνικό κείμενο συναντούμε, σε αδιάτακτα μάλιστα διαδοχική σειρά, τα ίδια εφιαλτικά όραματα της περιτρομής βασιλοπούλας: τή βίαιη άρπαγή του αγαπημένου της, τήν άγωνιώδη περιπλάνησή της σε σκοτεινή και έρημη στράτα, τους τοίχους του παλατιού που ιδρώνουν αίμα, τó άπειλητικό φάντασμα που βγαίνει από τά βασιλικά μνήματα και που σπρώχνει νά κλείση τήν κόρη σε σκοτεινή σπηλιά. Τέτοιες σπάνιες και φρικιαστικές εικόνες, που μονάχα ή ταρχαμένη (όστερα από τήν έφτάχρονη διανοητική του παράκρουση) ποιητική φαντασία του Tasso μπορούσε νά συλλάβη — είναι γνωστό πώς τόν «Torrismondo» τόν τελείωσε τó 1586, άμέσως μόλις βγήκε από τó άσυλο της Sant' Anna¹⁶ — και τέτοιες ιδιαίζουσες λεπτομέρειες είναι αδύνατο ν' αποδοθούν σε τυχαία σύμπτωση. Μά και οί φραστικές άκόμη άντιστοιχίες που παρατηρούνται στά δυό κείμενα επιθεδαιώνουν τήν άμεση έξάρτηση του Χορτάτση από τήν περικοπή αυτή του Tasso, που δέ θ' άπορήσωμε πώς τή βρήκε και τήν ξεχώρισε, όταν λάθωμε ύπόψει ότι ή περικοπή αυτή βρίσκεται: στήν άρχή του «Torrismondo», ότι τó έργο αυτό, μετά τήν πρώτη του έκδοση του 1587, γνώρισε μεγάλη διάδοση και άλλεπάλληλες έπανεκδόσεις¹⁷ και ότι από τόν Tasso έπίσης δανείστηκε ó ποιητής μας και τά έντερμέδια της «Ερωφίλης». Άπό τις φραστικές αυτές άντιστοιχίες ως σημειώσωμε έδω τις ακόλουθες:

Torr. 25 *temo ombre e sogni...* = Έρωφ. 111 φοβοῦμ' άσκιές, τρέμω όνειρα... — Torr. 26 *ed antichi prodigi e novi mostri...* = Έρωφ. 113 χίλια παρατηρήματα παλιά και νέα... — Torr. 36-41 *ed or mi sembra | che da 'l fianco mi sia rapito a forza | il caro sposo... | or le mura stillar, sudare i marmi | miro, o credo mirar, di negro sangue* = Έρωφ. 119-126 πώς παίρνουσι τó ταίρι μου μέσ' άπό τήν άγκάλη | τούτη, συχνιά μου φαίνεται... | κι' ώρες θορώ πώς; δρώνουσιν αίματα με μεγάλη | τρομάρα τούτα τά τειχιά σε μιá μερά κ' είς άλλη.

Βέβαια, έκτός από τις πειστικές αυτές όμοιότητες, θά παρατηρήσωμε και μερικές διαφορές στά δυό κείμενα. Αυτές όμως δέ μαρτυρούν τίποτε άλλο, παρά μόνο πώς ó Χορτάτσης δέν προσκολλήθηκε άπόλυ-

¹⁶) Βλ. Giosué Carducci, *Il Torrismondo*, στήν έκδοση του Angelo Solerti, ό. π., σ. XLVIII - L.

¹⁷) Βλ. Angelo Solerti, ό. π., σ. CXXVII κ. εξ., όπου βιβλιογραφοῦνται έννέα εκδόσεις του 1587 (άρθ. 1 - 9), δυό του 1588 (άρθ. 10 - 11) και μιá του 1597 (άρθ. 12), για νά περιοριστοῦμε μονάχα στίς εκδόσεις του 16ου αιώνα.

τα στο πρότυπό του, αλλά, όπως έκαμε άλλωστε και με την «Orbecche», το διασκεύασε με κάποια ελευθερία. Έτσι, από τη μία μεριά παράλειψε δλόττελα τους στ. 45 - 46 (προφανώς για ν' αποφύγη το φόρτο τῶν λογίων ὀνομάτων Olimpo, Pelio, Ossa) ἢ συνέπτυξε μερικούς στίχους, όπως τους Torr. 30 - 36 = Έρωφ. 117 - 118 (για τὰ δόραματα τῆς νύχτας) και Torr. 47 - 50 = Έρωφ. 132 (για τὴν καταδίωξη ἀπὸ τὸ φάντασμα). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι μεριά ἔκρινε καλὸ νὰ προσθέση ἐδῶ και ἔκει εἰκόνες και στίχους δικῆς του ἔμπνευσης, όπως οἱ παρακάτω :

στ. 120-121 : ...και μ' ἄποινά μεγάλη | τὸ ρίχουσι τῶ λιονταριῶ...

στ. 123-124 : σὲ δέντρο, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια μὲ τριγυρίζου
θεριά, και πὼς μὲ τρώσινε τάχα μὲ φοβερίζου.

στ. 127-128 : και λαντουροῦ και γραιίνου με κι' ἀναμουρδώνουσί με
κι' οἱ κορασίδες φεύγουσι ζιμιὸ και ἀφήνουσί με.

στ. 133-136 : κι' ὄρες πὼς εἶμαι μοναχὴ μέσα 'ς καράβι, Νένα,
μοῦ φαίνεται, και διώχνον με κύματα θυμωμένα
κι' ὄντε λογιάζω και θαρρῶ πὼς θέλω νὰ βουλήσω
και στὰ χαράκια πὼς κτυπῶ, ξυπνῶ μὲ φόβο πλήσιο.

Όλες οἱ παραπάνω τροποποιήσεις και ἰδίως οἱ προσθήκες τῶν ποιητικῶν αὐτῶν εἰκόνων ἀπὸ τὸ Χορτάτση μᾶς εἶναι διδακτικές για τὴν τάση του, μὰ και για τὸ βαθμὸ τῆς ἰκανότητάς του νὰ μεταπλάθη ποιητικὰ τὰ ἰταλικά του πρότυπα. Και ἀξίζει ἐδῶ, για νὰ φανῆ ἡ διαφορά, νὰ παραθέσωμε τὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Βασιλέα Ρωδολίνο» τοῦ Τρωίλου (πράξη Α', σκηνὴ β', στ. 517 - 534)¹⁸ και νὰ δοῦμε πὼς ἀπόδωσε ἀργότερα ὁ τελευταῖος τὸ ἴδιο κομμάτι τοῦ «Torrismondo» :

	Ἄσκιες φοβοῦμαι κι' ὄνειρα κι' ἄλλα σημάδια, τόσα	25 - 26
	κακά, πὸν νὰ τὰ δηγηθῶ δειλιᾶ κι' ὁ νοῦς κι' ἡ γλῶσσα,	
	ἀπὸ τὰ ποιά τὸν Οὐρανό, τ' ἄστρα, τὸ ριζικό μου	} 28 - 29
520	και τ' ἄπονο μελλούμενο γνωρίζω ἀντίδικό μου.	
	Τρομάσω κάποιον τίβοτας κακὸ κι' ἀβολωμένο,	30
	πὸν μοῦ κρατεῖ ἕνας λογισμὸς τὸ νοῦ ἀνακατωμένο,	31
	ὁ ποιὸς τὴ νύκτα μὲ ξυπνᾶ και μέρα δὲ μ' ἀφήνει	} 32 - 33
	νὰ κοιμηθῶ, μὰ τὴν καρδιά μου τυρανᾶ και κρίνει.	

¹⁸⁾ Βασιλεὺς ὁ Ρωδολίνος, τραγωδία συνθεμένη παρὰ Ἰωάννου Ἀνδρέα τοῦ Τρωίλου, Ἐνετίησιν, 1647, σ. 35 - 36· τὸ κείμενο παρέχεται κριτικὰ ἀποκαταστημένο, κατὰ τὴν ἔκδοση πὸν ἐτοιμάζω. Στὸ δεξιὸ περιθώριο σημειώνουμε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀντίστοιχων στίχων τοῦ «Torrismondo».

525	κι' ὄντε σ' ἔλιγο μιὰ φορὰν ὕπνο τὰ κουρασμένα	34
	μάτια σφαλίσω, μὲ θωριὲς ἄγριες ξυποῦμαι, διμένα!	35 - 36
	τὸ ταίρι μου ὄρες συντηρῶ σὲ πόλεμο μεγάλο	36, 38
	κι' εἰσὲ θανάτου κίντυνο μὲ βασιλέαν ἄλλο,	
	ὄρες πὼς δρώνουν τὰ τειχιά, τὰ μάρμαρα πὼς σιάσσου	40
530	αἶμα θωρῶ κι' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου,	41
	ὄρες μιὰ ἄσκιὰ ψηλότατη, ἄγρια καὶ θυμωμένη	44
	μ' ἓνα σπαθὶ ὀλομάτιωτο μὲ διώχνει τὴν καημένη	47 - 48
	κι' εἰς ἓνα σπήλιο σκοτεινὸ νὰ μῶ μὲ φοβερίζει	} 49 - 50
	κι' ἐκεῖ γιαμιὰ τὴν πύλην του μοῦ δείχνει πὼς σφαλίζει.	

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσωμε πὼς ἡ διασκευὴ αὐτῆ τοῦ Τρωτ-
λου εἶναι πολὺ πιστότερη στὸ πρότυπό της, σὲ σημεῖο πού νὰ καταντᾶ,
στοὺς περισσότερους στίχους, σχεδὸν κατὰ λέξη μετάφραση. Ὁ ποιη-
τῆς τοῦ «Ροδολίνου» δὲν ἀποτόλμησε ἐξ ἄλλου τόσες ἀλλαγές, ὅσες ὁ
ποιητῆς τῆς «Ἐρωφίλης»: Ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ προτύπου του παρά-
λειψε βέβαια κι' αὐτὸς τοὺς 45 - 46 (ἴσως γιὰ τὴν ἴδια αἰτία πού τοὺς
πάραιλειψε καὶ ὁ Χορτάτσης) καὶ ἀκόμη τοὺς στ. 42 - 43 γιὰ τὰ βασι-
λικά μῆνυματα (πού τοὺς ἔχει ὁ Χορτάτσης) καὶ τροποποίησε τοὺς στ.
37 - 39, ἀντικαθιστώντας τὴν ἀρπαγὴ τοῦ ἀγαπημένου τῆς κόρης καὶ
τὴν περιπλάνησή της σὲ σκοτεινὴ στράτα μὲ τὸ μοτίβο (πού θὰ τὸ
βρῆκε πιὸ ταιριαστὸ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς τραγωδίας του) πὼς ὁ Ροδο-
λίνος βρίσκεται «σὲ πόλεμο μεγάλο | κι' εἰσὲ θανάτου κίντυνο μὲ βασι-
λέαν ἄλλο» (στ. 527 - 528). Δικῆς του ὅμως προσθήκης δὲ θὰ βροῦμε
ἄλλες ἀπὸ τίς φράσεις «πού νὰ τὰ δηγηθῶ δειλιᾶ κι' ὁ νοῦς κι' ἡ γλῶσ-
σα» (στ. 518) καὶ «κι' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου» (στ. 530).
Ὁ Χορτάτσης εἶχε δεῖξει πολὺ μεγαλύτερη πρωτοτυπία καὶ ἀνεξαρτη-
σία. Οἱ στίχοι του ἐξ ἄλλου εἶναι πιὸ καλοδουλεμένοι καὶ ἀρμονικοί,
οἱ λέξεις του καλύτερα διαλεγμένες καὶ μουσικώτερες καὶ γενικὰ ἡ
διασκευὴ του δονεῖται ἀπὸ ἓνα λυρικό παλμό, πού λείπει ἀπὸ τὸ ἀντί-
στοιχο αὐτὸ κομμάτι τοῦ κατὰ μισὸν αἰῶνα περίπου μεταγενέστερου
ποιητῆ τοῦ «Ροδολίνου»¹⁹.

¹⁹) Εὐλόγο προβάλλει τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Τρωῖλος εἶχε ὑπόψει του στὸ σημεῖο
αὐτὸ, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ του πρότυπο, καὶ τὴν ἀντίστοιχη περικοπὴ τῆς «Ἐ-
ρωφίλης» τοῦ Χορτάτση. Γιὰ τὸ ὅτι θὰ γνῶριζε καλὰ τὴν τραγωδίαν τοῦ φημισμέ-
νου δμοτέχνου του καὶ συμπολίτη του, δὲ γεννᾶται καμμιά ἀμφισβόλια, γιατί ἡ
«Ἐρωφίλη» ἔξομα πὼς εἶχε γνωρίσει πολὺ μεγάλη διάδοση. Τὴν ἀπομιμήθηκε ὅμως;
Οἱ κυριώτερες φραστικῆς ὁμοιότητες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δυὸ
ἀντίστοιχων κειμένων εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Ἐρωφ. 111 Φοβοῦμ' ἄσκιές, κρέμω ὄνειρα, δειλιῶ σημάδια πλήσια
Ροδολ. 517 Ἀσκιές φοβοῦμαι κι' ὄνειρα κι' ἄλλα σημάδια, τόσα...

Ἡ διαπίστωση τῆς ἀπομίμησης τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ τῆς τραγωδίας «Il Re Torrismondo» τοῦ Tasso ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῆς «Ἐρωφίλης» νομίζω πὼς ἔχει σημασία, γιατίι μᾶς ὁδηγεῖ στὰ ἀκόλουθα τρία ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα²⁰. Τὸ πρῶτο σχετίζεται μὲ τὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐρωφίλης»: Ἔως σήμερα, *terminus post quem* γιὰ τὴ συγγραφή αὐτὴ ἔθεωρεῖτο τὸ ἔτος 1581, γιατίι τότε πρωτοδημοσιεύτηκε ἡ «Gerusalemme Liberata» τοῦ Tasso, πού εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἰντερμεδιῶν τῆς²¹. Τώρα μποροῦμε νὰ μεταθέσωμε τὸ ὄριο αὐτὸ μετὰ τὸ 1587, ἔτος τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ «Torrismondo» τοῦ Tasso. Τὸ δεύτερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Tasso στὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀποδεικνύεται ὀλοένα καὶ πλατύτερη²². Καὶ τὸ τελευταῖο εἶναι ὅτι καὶ ἐκεῖνα

Ἐρωφ. 117-118 *κι' ἄγρια τὴ νύκτα μὲ ξυνοῦ χίλιες θωροὶς καὶ τούτη
τὴ βαρεμένη μου καρδιά σκίζου καὶ σφάζου μού τη*
Ροδολ. 523-524 *ὁ ποῖός τὴ νύκτα μὲ ξυνοῦ καὶ μέρα δὲ μ' ἀφήνει
νὰ κοιμηθῶ, μὰ τὴν καρδιά μου τυρανᾷ καὶ κρῖνει.*

Ἐρωφ. 125-126 *κι' ὄρες θωρῶ πὼς δρώνουσι αἶματα μὲ μεγάλη
τρομάρα τοῦτα τὰ τειχιά σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη*
Ροδολ. 529-530 *ὄρες πὼς δρώνουν τὰ τειχιά, τὰ μάρμαρα πὼς στάσου
αἷμα θωρῶ κ' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου.*

Ἐρωφ. 131-132 *μιὰ κάποια ἀσκιὰ, κ' ὅσο μπορεῖ μὲ μάνητα μεγάλη
σὲ σπῆλιο σκοτεινότατο μὲ σέρονει νὰ μὲ βάλῃ.*
Ροδολ. 531-533 *ὄρες μιὰ ἀσκιὰ ψηλότατη, ἄγρια καὶ θυμωμένη
μ' ἓνα σπαθὶ ὀλομάτωτο μὲ διώχνει τὴν καημένη
κ' εἰς ἓνα σπῆλιο σκοτεινὸ νὰ μῶ μὲ φοβερίζει.*

Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἐξηγοῦνται ἄραγε μονάχα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο Κρητικοὶ ποιητὲς διασκεύασαν τὸ ἴδιο ἰταλικὸ πρότυπο; ἢ μαρτυροῦν πὼς ὁ Τρωῖλος εἶχε ὑπόψει του καὶ τὸ κείμενο τῆς «Ἐρωφίλης» καὶ τὸ ἀκολούθησε κἄπως; Τὸ δεύτερο φαίνεται πιθανώτερο, ὅχι ὅμως καὶ ἀπόλυτα βέβαιο. Ἄν τὸ δεχτοῦμε αὐτό, τότε πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι ὁ Τρωῖλος μειονεκτεῖ ἀκόμη περισσότερο ἀπέναντι τοῦ Χορτάτση, ἀφοῦ θὲν κατάφερε, παρ' ὅλο πὺ χρησιμοποίησε τὴν «Ἐρωφίλη», νὰ τὸν ξεπεράσῃ ποιητικᾶ.

²⁰) Εἶναι ἐνδεχόμενον, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ πὺ ἐπεσήμανα, νὰ βρεθοῦν κ' ἄλλα στὸν «Torrismondo» (ἢ ἀνακάλυψή μου ἦταν τυχαία, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς παραβολῆς τοῦ «Torrismondo» πρὸς τὸ «Ροδολίνο» καὶ ὅχι πρὸς τὴν «Ἐρωφίλη») ἢ καὶ σὲ ἄλλα ἰταλικά κείμενα. Καὶ τὸ ἓνα ὅμως αὐτὸ ἀπόσπασμα ἀρκεῖ γιὰ νὰ στηρίξῃ τὰ συμπεράσματα πὺ ἀκολουθοῦν.

²¹) Βλ. Κ ρ ο υ μ θ ἄ χ ε ρ - Σ ω τ η ρ ι ἄ δ ο υ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τόμ. 3, σ. 172 καὶ Σ τ. Ε α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ, Ἐρωφίλη, σ. ε'.

²²) Βλ. Nestor Camariano, Torquato Tasso in letteratura greca, «Studi Italiani» III (1936), σ. 95-135 (πρὸς σ. 97-106), καὶ Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα ἰντερμέδια τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Α' (1947), σ. 525-580, ὅπου διαπιστώνεται (σ. 532-534) ὅτι τὸ ἰντερμέδιο Α' ἔχει ἐπίσης τὴν πηγὴν τοῦ στὴ «Gerusalemme Liberata» τοῦ Tasso.

ἀκόμη τὰ ἔργα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» ποὺ ἔχουν ἕνα ἀναμφισβήτητο καὶ βασικὸ ἰταλικὸ πρότυπο, εἶναι ἐνδεχόμενα νὰ ἔχουν συγχρόνως καὶ ἄλλες δευτερεύουσες πηγές, ὅπως συμβαίνει, καθὼς πιστεύομε πῶς ἐδείξαμε, μὲ τὴν «Ερωφίλη» τοῦ Χορτάση.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ